

УДК 930.253:94(477)

Ольга Гінзбург

**КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ГРОМАДЯН НА АДРЕСУ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
ТА СОЮЗНОГО ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ ФОНДУ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ЦДАГО УКРАЇНИ)**

На основі архівних документів, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) авторка з'ясовує значення кореспонденцій громадян на адресу республіканського та союзного партійного керівництва доби перебудови як історичного джерела.

Ключові слова: кореспонденції, листи, заяви, скарги, ЦК Компартії України, ЦК КПРС, перебудова.

В сучасній українській історіографії превалює уявлення про перебудову як про «спробу реформаторської частини радянського керівництва шляхом «революції згори» здійснити наздоганяючу системну модернізацію суспільства, яка була зумовлена загостренням певних проблем у державі, загостренням боротьби реформаторської та консервативної течій у керівництві держави і т. ін.»¹.

Аналізу суспільно-політичних процесів, які відбувалися в УРСР у роки перебудови, присвячено велику кількість досліджень вітчизняних істориків та політологів – Ю. М. Алексєєва², В. К. Барана³, О. Д. Бойка⁴, П. П. Гай-Нижника⁵, О. В. Гараня⁶, Г. І. Гончарука⁷, Т. Г. Гунчака⁸, М. С. Кармазіної⁹, С. В. Кульчицького¹⁰, О. М. Майбороди¹¹, А. М. Русначенка¹², Ю. І. Шаповала¹³ та ін.

Характерною особливістю наукових студій названих дослідників є солідна джерельна база, представлена архівними документами, публікаціями у періодичній пресі, спогадами сучасників і т. ін. У той же час в абсолютній їхній більшості автори обділили увагою такий важливий вид історичних джерел як приватна кореспонденція.

На важливості використання останньої при вивченні різних періодів історії України наголошено у працях багатьох вітчизняних джерелознавців¹⁴. Так, наприклад, у підручнику для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів «Історичне джерелознавство», авторами якого є викладачі кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, з цього приводу сказано наступне: «Епістолярна спадщина кожної епохи є своєрідним її портретом, створеним свідками тогочасних подій. Водночас приватне листування є автопортретом авторів листів, тобто важливим

джерелом вивчення суспільної психології різних часів»¹⁵.

З огляду на це, ми вирішили провести дослідження, присвячене з'ясуванню значення кореспонденцій – листів, телеграм, заяв, скарг і т. ін., – громадян на адресу республіканських та союзних партійних органів, окремих партійних керівників доби перебудови як історичного джерела.

Масив кореспонденцій, які ми залучили до вивчення, зберігається у фонді № 1 «Центральний Комітет Компартії України» Центрального державного архіву громадських об'єднань України¹⁶.

Аналіз кореспонденцій громадян доби перебудови, які відклалися у вказаному фонді, свідчить, що вони не є однорідним джерельним комплексом, різняться між собою за рядом ознак: авторством, видом, способом відтворення інформації, тематикою тощо. Це ставить перед дослідниками, які працюватимуть з ними, завдання їхньої класифікації.

Так, наприклад, за авторством кореспонденції можна розділити на індивідуальні та групові. За видом – на листи, телеграми, заяви, скарги, протести тощо. За способом відтворення інформації – на рукописні та машинописні. Що стосується їхньої тематики, вона охоплює широке коло питань. Автори кореспонденцій висловлювали своє ставлення до політики партії, скаржилися на незадовільні умови життя, зверталися за роз'ясненнями з питань, які їх турбували, просили про допомогу у вирішенні побутових проблем і т. ін.

Так, близько 10 % проаналізованих нами кореспонденцій присвячено висвітленню невиконання керівними партійними, радянськими, господарськими працівниками різних рівнів своїх службових обов'язків. Одним із таких докумен-

тів є заява мешканця Ізмаїла Одеської області Б. М. Мельника на ім'я другого секретаря ЦК Компартії України О. А. Титаренка від 7 липня 1987 р.¹⁷. У ній повідомлено про недоліки в роботі Ізмаїльського міськкому Компартії України, подано відомості про службові зловживання його секретаря Т. П. Живори.

Інший типовий приклад – лист колгоспника Т. Ф. Сиволапа Центральному Комітету Компартії України від 25 травня 1987 р., у якому наведено факти зловживань директором колгоспу «Дружба» О. І. Антоновим своїм службовим становищем¹⁸.

Автори багатьох кореспонденцій піднімали питання свого незаконного, на їхню думку, звільнення з роботи. Серед них: професор Одеського інженерно-будівельного інституту Ю. О. Авдєєв¹⁹, доцент Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту О. М. Козак²⁰, старший науковий співробітник Київського інституту інженерів цивільної авіації Р. Г. Гайнутдінов²¹, вчитель англійської мови М. М. Замота²², старший викладач Інституту підвищення кваліфікації працівників культури Міністерства культури УРСР Є. Є. Рой²³ та ін.

У ряді кореспонденцій ішлося про незадовільні умови життя їхніх авторів. Так, наприклад, жителі сіл Глушки та Храпачі Білоцерківського району Київської області у своєму колективному листі від 3 січня 1988 р. просили Політбюро ЦК КПУ, першого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербичького посприяти відновленню 2 рейсів на приміському автобусному маршруті «Біла Церква–Храпачі», відмінених раніше через відсутність бензину²⁴. Аргументуючи своє прохання тісним зв'язком приміських сіл із Білою Церквою, куди багато селян щоденно їздило на роботу, вони з обуренням писали: «Ви економите бензин, а підриваєте віру людей в перебудову, не говорячи вже, скільки незручностей приносить людям така економія»²⁵.

Багато людей у своїх кореспонденціях просили у влади вирішити вкрай важливе для них житлове питання. Так, наприклад, 14 листопада 1989 р. двірник житлово-комунального відділу Харківського станко-будівельного заводу імені С. В. Косіора Л. І. Барнієвич, яка проживала разом зі своєю сім'єю (3 особи) в одній із кімнат (15 м²) комунальної квартири, упродовж 10 років перебувала на квартирному обліку на підприємстві, звернулася до першого секретаря ЦК Компартії України В. А. Івашка зі скаргою на неправомірні, на її думку, дії голови ЖКВ І. М. Середи, який чинив перепони у отриманні нею житла²⁶. Наголошуючи на грубому порушенні чиновни-

ком законності та знущальному ставленні до неї, працівниця просила притягнути його до відповідальності, виділити належне їй помешкання.

Інший типовий приклад – лист бібліотекаря Всесоюзного науково-дослідного інституту організації та механізації шахтного будівництва Н. А. Абдулової Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України від 10 лютого 1988 р.²⁷. У ньому жінка зазначала наступне: «В 1968 році при зносі приватного будинку мою матір з двома близнюками (моїм братом і мною, 1959 р. народження) тимчасово переселили в кімнату житловою площею 17 м² у аварійному будинку по пр. Ключковському № 16, кв. 1 з обіцянкою найближчим часом надати їй придатну для проживання квартиру. Будинок, у який нас переселили, був побудований ще до 1917 р. Тут до нинішнього часу на цій же площі ми і мешкаємо: моя матір 1930 р. народження, я з чоловіком та дитина 7 років, мій брат із дружиною та дитиною 1,3 міс.

Житло не відповідає санітарно-технічним нормам. Будинок визнаний аварійним. У стінах наскрізні тріщини, стіни на 0,9 метра вкриті пліснявою, промерзають. В квартирі підвищена вологість. Опалення пічне, на твердому паливі, зручностей немає.

З великими труднощами мене поставили на роботу у пільгову чергу в 1986 році як аварійника. За прийнятим у моїй організації рішенням на цю чергу виділяється 15 % житла, яке отримує організація. В середньому це біля 1–1,5 квартири на рік. Я стою восьма. В перспективі я отримаю квартиру через 6–8 років. Стільки чекати ми не в змозі. Ще 20 років тому ми повинні були отримати нормальну житлоплощу. Але нас обдурили і дурять до сьогодні.

Прошу втрутитися й відновити справедливість»²⁸.

Хвилювала авторів кореспонденцій і проблема наркоманії, яка особливо загострилася у республіці в роки перебудови. Висловлюючи з цього приводу своє занепокоєння, вони зверталися до влади з проханнями вжити заходів для її вирішення, пропонували свої варіанти дій. Так, наприклад, автори колективного листа, адресованого Центральному Комітету КПРС, його генеральному секретарю М. С. Горбачову, інформуючи союзну владу про загрозливі масштаби дитячої наркоманії в Одесі, запропонували ряд заходів, які, на їхню думку, могли допомогти подолати «білу смерть»²⁹. Серед них:

- включити у закон про боротьбу з пияцтвом положення про боротьбу з наркоманією;

- розробити закон, за яким розповсюдження наркотичних речовин каралося б розстрілом;
- інтенсивніше проводити роз'яснювальну роботу з приводу шкідливості наркотиків у школах, по телебаченню³⁰.

А ось що сказано про стрімке розповсюдження дитячої наркоманії у Дніпропетровську в колективному листі матерів від 12 лютого 1986 р., адресованому генеральному секретарю ЦК КПРС М. С. Горбачову, голові Президії Верховної Ради СРСР А. А. Громику, голові Ради Міністрів СРСР М. І. Рижкову: «З тяжким болем у серці ми – матері – змушені звернутися до Вас за захистом, допомогою та вирішенням питання про дітей, які стали і стають жертвами наркоманії. Ця підступна недуга широким фронтом вражає юнаків, дівчат, навіть дітей шкільного віку. Це трагедія. І не можна закривати очі на це і робити вигляд, що в нас у цьому плані все гаразд [...]».

Треба бити у дзвони і рятувати дітей, молодь від «білої» смерті. Це біда не лише сім'ї, а й країни. Молодь втрачає здоров'я, можливість вчитися, працювати, служити в армії, будь-яку перспективу, саме життя [...].

Жах полягає у тому, що людина, яка вживає наркотичні речовини, не може сама вирватися з цих кліщів назад, бо тільки припиняє вживати, у неї починаються такі болі й нервова система приходить у такий стан, що призводить до самогубства. Це дуже хворі люди, хоча думка про них сформувалася, як про злочинців. Їх звільняють з роботи, женуть із суспільства. Перед ними всі двері зачинені. Міліція їх кидає до КПЗ, СІЗО, де їх б'ють до крові. Суди безкінечно судять, прокурори дають великі терміни, тюрми переповнюються людьми, які захворіли від наркотичних речовин.

Тюрми і терміни не вирішать це питання. Бо звідти одні виходять [...], а інші, нові надходять.

Цей процес буде безкінечним. А результат де? Шановні Михайло Сергійовичу, Андрію Андрійовичу, Миколо Івановичу, є справжній вихід із становища, тільки потрібна ваша допомога реалізувати його.

Ліквідувати мак.

Заборонити продавати з-під поли снодійне.

Справа у тому, що в селах, в передмістях на приватних земельних ділянках мак вирощують спеціально для продажу [...]. Легка нажива на смерті дітей.

Ось, де джерело біди, яке потрібно випалити з корінням! Заборонити вирощувати смертельне зілля. Безкомпромісно!

Тоді відразу відпадуть всі інші питання: продаж, купівля, вживання, зберігання, тюрми. Так будуть врятовані діти, наші діти, радянські. Це ж можна й слід зробити [...].

Суворо карати людей, які продають з-під поли снодійне [...]. Наказ треба видати на цих вбивць, і дуже грізний.

Молодь же, дітей, які вживають наркотичні речовини, слід не за грати кидати, а поміщати у спеціальні лікарні добровільно чи примусово і лікувати. Тільки не так, як це у нас зараз робиться.

Лікувати медикаментами, впевненістю, прикладами тощо. Читати спеціальні лекції на цю тему. Фільми показувати, до чого це все приводить і чим закінчується. Запрошувати сюди працівників МВС, прокуратури, лікарів, ветеранів війни та праці й т. ін. Безвихідної ситуації не буває, якщо взятися усім миром.

Помилилися діти, оступилися, але не можна пропадати їм. Адже за кожною справою стоїть людина, її доля, її майбутнє, її життя, її мати. До в'язниці кинути легко, а що вона доброго дає? Хто аналізує це?

Все відбувається мовчки. Слова не почули на партійних конференціях, які проводились по країні. Тихо на XXVII партз'їзді України [...]. Телебачення, газети мовчать [...].

Ніде ні слова про це. А на ділі? Продовжують литися кров і сльози. Смертельні випадки все частіші. Матері з жаху сивіють [...]. Терміново треба розумно вирішувати це питання»³¹.

Ряд кореспонденцій присвячено проблемі реабілітації осіб, незаконно репресованих у роки сталінського терору. Одним із таких документів є заява-скарга жителя Ленінграда М. І. Бармака від 22 квітня 1989 р., адресована члену Політбюро ЦК КПРС, першому секретарю ЦК Компартії України В. В. Щербицькому, а також голові Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко³². Її автор, повідомивши обставини неправомірного, на його думку, заслання його батьків разом із 4 їхніми неповнолітніми дітьми на трудове поселення у Карелію в 1935 р., зазначив, що неодноразово звертався у Прокуратуру УРСР із проханням переглянути кримінальну справу батька, реабілітувати всю його родину як безневинно постраждалих. Вказав, що у відповідь отримав «нахабну, знущальну відмову, що його надзвичайно образило та принизило»³³.

З цього приводу в документі сказано наступне: «За висновком прокуратури України, все було «законно» та «обґрунтовано». Воістину, беззаконня не знає меж, але, діючи так, прокуратура виконує Ваші вказівки. Мою змучену матір,

нас – дітей – голодних, обірваних вночі (батька у цей час тримали в тюрмі невідомо за що) силою вигнали з убогої хати, завантажили у холодний вагон і без світла, води, тепла, їжі у страшній тісноті повезли в Карелію [...].

Нас позбавили батьківщини, дитинства, морили голодом та хворобами, над нами знущалися, переслідували. Я жив із вовчим паспортом, медичну допомогу міг отримати лише у таборі, де лікували ув'язнених, мене не приймали до навчальних закладів.

І після всіх цих мук прокуратура мені пише: «У заслання ви «поїхали» нібито добровільно і репресій не зазнали!» Коли почалася перебудова, я сподівався, що нове керівництво реабілітує селян та їхніх дітей, але воно «забуло» про репресованих селян та їхніх дітей, які донині живуть з ярликом «кулаків»... Вже давно настав час повернути безвинно постраждалим селянам їхнє чесне ім'я та поругану людську гідність [...].

Вважаю покарання моїх батьків та їхніх дітей незаконним і нелюдським. Рішення прокуратури України, її голослівні твердження – це свавілля та беззаконня»³⁴.

Наприкінці заяви-скарги М. І. Бармак звернувся до високопосадовців із проханням реабілітувати його батьків та їхніх дітей або ж надати йому докази законності звинувачення, за яким їх було репресовано.

Схвалюючи в цілому взятий партією курсу на перебудову, автори кореспонденцій водночас вказували у них на невідповідність реального стану справ у республіці задекларованим принципам демократизації та гласності. Так, наприклад, дружина колишнього помічника прокурора Уманського району Черкаської області Л. І. Баранникова, описуючи у листі до першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького складну життєву ситуацію, у якій опинилася її сім'я внаслідок свавілля обласної влади – чоловіка змусили звільнитися з роботи за згодою сторін, сфабрикувавши результати його атестації, не давали згоду на його працевлаштування, – зазначала: «Живемо ми на мою зарплату, я вчителька, стипендію сина, він учень ПТУ. Залишилися без житла. Знімаємо землянку за 50 крб. на місяць, у якій сирі, земляна підлога та ніяких зручностей. А все було: і робота, і житло, і достаток, і трикімнатна облаштована квартира. Ми жили в Тюменській обл[асті] і приїхали в Черкаську обл[асть] за викликом Прокуратури республіки 1.06.[19]86 року.

Але з самого початку чоловік був неугодний у Черкасах і ось як це обернулося. Він не вмів лес-

тити, речі називає своїми іменами, а це не всім подобається.

От і почалося «цькування», яке ще продовжується. А ми скрізь говоримо про перебудову, я в школі її теж проповідую, а де вона? В чому проявляється? Людина залишилася «за бортом» і не може відшукати захист. Як нам далі жити? За що жити, за які гроші? Де взяти житло?»³⁵.

Поряд із вказаним у кореспонденціях порушувалися питання діяльності в республіці неформальних організацій, зародження багатопартійності, визначення статусу української мови, розвитку шкільної та університетської освіти, погіршення екологічної обстановки, проведення виборів народних депутатів УРСР, підготовки нового Союзного договору тощо.

Значення кореспонденцій, відправлених громадянами на адресу республіканських та союзних партійних органів, окремих партійних керівників упродовж квітня 1985 – серпня 1991 рр., що зберігаються у фонді, як історичного джерела визначається їхньою масовістю. Адже поодинокі листи, заяви, скарги, написані пересічними людьми, вочевидь не становлять великий інтерес для вивчення історії України доби перебудови, окремих її аспектів. Комплексне ж їхнє опрацювання дає досліднику інформацію, важливу для розуміння процесів, які відбувалися у республіці в означений період. У першу чергу, це стосується ставлення людей до обраного владою політичного курсу, формування громадської думки з приводу того чи іншого питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку УРСР.

Повною мірою розкрити джерельний потенціал кореспонденцій громадян доби перебудови дозволяють документи про їхню реєстрацію та розгляд, які відклалися у фонді. Вивчення останніх дає можливість з'ясувати широкі питання, як то: спектр проблем, які хвилювали людей, оперативність реагування республіканською партійною владою на звернення громадян, механізми вирішення нею питань, які порушувалися у їхніх листах, заявах, скаргах і т. ін.

На кожну кореспонденцію, яка надходила у ЦК Компартії України, заводилася так звана картка реєстрації листів трудящих. У ній фіксувалися:

- прізвище та ініціали особи, яка зареєструвала кореспонденцію;
- назва партійного органу або прізвище, ім'я та по батькові особи, якій її адресовано;
- вхідний номер, даний їй при реєстрації;
- дата її реєстрації;

- ПІБ її автора / авторів;
- партійність її автора / авторів;
- адреса її автора / авторів;
- дата її відправлення на розгляд;
- дата одержання відповіді;
- її короткий зміст;
- група, до якої її віднесено при реєстрації;
- резолюція керівництва, інформація про те, кому її направлено для вирішення;
- назви відділів ЦК КПУ, яким її відправлено для виконання (із зазначенням дати, терміну виконання, а також підписом про отримання);
- експедиції для пересилки;
- відмітки про контроль та виконання (із зазначенням дати);
- прізвище, ім'я та по батькові особи, яка зняла її з контролю (із зазначенням дати).

Крім цього, при реєстрації на кореспонденції ставився штамп VI сектору загального відділу ЦК Компартії України, на якому зазначалися вхідний номер та дата реєстрації.

У випадку, якщо ЦК КПУ не був безпосереднім адресатом кореспонденції, а отримував її для розгляду з ЦК КПРС – таке траплялося тоді, коли жителі УРСР адресували свої листи, заяви, скарги не республіканській, а союзній владі, – у реєстраційній картці робилася відповідна помітка. На кореспонденції ж на момент її надходження в загальний відділ ЦК КПУ вже стояв штамп підвідділу листів загального відділу ЦК КПРС.

Що стосується документів про розгляд кореспонденцій, вони за своїм службовим призначенням поділяються на директивні (ті, у яких поставлено завдання розгляду тієї чи іншої кореспонденції, перевірки інформації, поданої у ній) та виконавчі (ті, у яких повідомлено про результати таких розглядів і перевірок).

Директивні документи представлено здебільшого супровідними листами та записками ЦК КПРС, ЦК Компартії України, окремих союзних та республіканських партійних керівників, адресованими республіканським партійним, радянським, господарським та іншим органам, окремим партійним діячам.

Виконавчі – інформаціями та довідками республіканських партійних, радянських, господарських органів, окремих діячів Компартії України на адресу ЦК КПРС і ЦК КПУ.

Так, наприклад, поряд зі згадуваним колективним листом матерів генеральному секретарю ЦК КПРС М. С. Горбачову, голові Президії Верховної Ради СРСР А. А. Громику, голові Ради Міністрів СРСР М. І. Рижкову від 12 лютого

1986 р., в якому йшлося про розповсюдження дитячої наркоманії у Дніпропетровську, в фонді відклалися:

Супровідний лист відділу адміністративних органів ЦК КПРС секретарю ЦК Компартії України О. А. Титаренку від 31 березня 1986 р., у якому повідомлено про направлення йому на розгляд вказаного листа, сказано про результати перевірки повідомити ЦК КПРС та його авторів³⁶.

Супровідна записка О. А. Титаренка А. С. Чумаку та Ф. М. Рудичу від 7 квітня 1986 р. із проханням «розглянути, про результати доповісти, підготувати відповідь ЦК КПРС і повідомити авторам листа»³⁷.

Інформація Міністерства внутрішніх справ УРСР відділу адміністративних органів ЦК КПУ від 22 квітня 1986 р.³⁸, інформація Міністерства охорони здоров'я УРСР ЦК КПУ від 28 квітня 1986 р.³⁹, інформація Дніпропетровського обкому партії ЦК КПУ від 7 травня 1986 р.⁴⁰, записка О. А. Титаренка ЦК КПРС від 16 травня 1986 р.⁴¹, у яких повідомлено про результати перевірки відомостей, вміщених у листі, сказано про заходи, які вживалися задля поліпшення ситуації, що склалася.

Залучення їх до вивчення поряд зі вказаним листом дозволяє реконструювати процес його розгляду до найменших деталей.

Слід також відмітити, що республіканське партійне керівництво, пильнуючи громадську думку, приділяло кореспонденціям трудящих неабияку увагу. Свідченням цього є окремі партійні документи, які зберігаються у фонді. Одним із таких є інформація загального та ідеологічного відділів ЦК Компартії України «Про листи громадян, що стосуються установчого з'їзду Народного руху України за перебудову» ЦК КПУ від 23 жовтня 1989 р.⁴². У ній сказано, що у ЦК Компартії України надійшло більше 100 листів і телеграм з приводу установчого з'їзду НРУ, більше $\frac{3}{4}$ яких були колективними. Всього про Рух мова йшла у 927 листах. Поміж іншим у документі зауважено наступне: «Переважна більшість звернень містить вкрай негативну реакцію на цю подію, перш за все, робітників, колгоспників, ветеранів партії, Великої Вітчизняної війни та праці. В багатьох листах із обуренням йдеться про підбурливий, антирадянський та націоналістичний характер виступів ряду делегатів з'їзду. Різке засудження трудящих викликають екстремістські устремління лідерів НРУ, «які наполегливо рвуться до політичної влади», їхні демагогічні, провокаційні та безвідповідальні заяви. Особливо турбують людей озвучені на з'їзді НРУ та лунаючі на

різних мітингах і збіговиських заклики до створення «самостійної» України, виходу її з Союзу РСР, надати статус національної символіки жовто-блакитному прапору та тризубу, реабілітувати петлюрівців і бандерівців.

У багатьох листах гостро ставиться питання про необхідність вживання термінових та рішучих заходів зі стабілізації суспільно-політичної обстановки у республіці. При цьому, на думку авторів, слід «з усією суворістю, принципово запитати з комуністів, які опинилися у Русі». Разом із тим у окремих листах підтримуються ідеї та програма цього руху, висловлюється думка про доцільність співпраці з ним керівних органів республіки. Багато листів і телеграм, що надійшли у ЦК Компартії України, опубліковано у республіканській пресі, використано в оглядах листів газет, радіо і телебачення»⁴³.

Таким чином, кореспонденції громадян, відправлені на адресу республіканського та союзного партійного керівництва у роки перебудови, є важливим джерелом вивчення новітньої історії України. Їхній комплексний аналіз дозволяє визначити ставлення людей до обраного владою політичного курсу, прослідкувати формування громадську думку з приводу основних суспільно-політичних процесів, які відбувалися у республіці в означений час. Повною мірою розкрити джерельний потенціал кореспонденцій громадян доби перебудови дозволяють документи про їхню реєстрацію та розгляд. Вивчення останніх дає можливість з'ясувати широке коло питань, як то: спектр проблем, які хвилювали людей, оперативність реагування республіканською партійною владою на звернення громадян, механізми вирішення нею питань, які порушувалися у їхніх листах, заявах, скаргах і т. ін.

¹ Політична історія України. XX століття : у 6 т. / [ред. колегія: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – Київ : Генеза, 2002–2003. – Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / [О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін.]. – 2003. – С. 323.

² Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – Київ : ЕксОб, 2000. – 296 с.

³ Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.

⁴ Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – Київ : ІПіЕНД, 2002. – 306 с.

⁵ Гай-Нижник П. П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.) //

Гілея. – 2012. – Вип. 57. – С. 127–133; Вип. 58. – С. 153–159.

⁶ Гарань О. В. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України. – Київ : Либідь, 1993. – 198 с.

⁷ Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. – Одеса : Астропринт, 1997. – 380 с.

⁸ Гунчак Т. Г. Україна: XX століття. – Київ : Дніпро, 2005. – 384 с.

⁹ Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.) : енциклопедичний довідник / [за ред. М. Кармазіної]. – Київ : ІПіЕНД, 2012. – С. 4–60.

¹⁰ Кульчицький С. В. Відкладена революція. Про події 1989–1991 рр. в Україні // Політика і час. – 2001. – № 8. – С. 13–23; Його ж. Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. – 1997. – № 1. – С. 21–31.

¹¹ Політична історія України. XX століття : у 6 т. / [ред. колегія: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – Київ : Генеза, 2002–2003. – Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / [О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін.]. – 2003. – 696 с.

¹² Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років). – Київ : Вид-во Олени Теліги, 1998. – 720 с.

¹³ Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 118–129; Його ж. Михайло Горбачов і Україна: штрихи до портрета ініціатора перебудови // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2000. – Вип. 12. – С. 270–273.

¹⁴ Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія : навч.-метод. посіб. – Харків : ШТРИХ, 2004. – 164 с.; Історичне джерелознавство : підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / [Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.]. – Київ : Либідь, 2002. – 488 с.; Джерелознавство історії України : навч.-метод. посіб. / [уклад. Г. Скорейко]. – Чернівці : Технодрук, 2011. – 180 с.; Макаруч С. А. Джерелознавство історії України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – Львів : Світ, 2008. – 512 с. та ін.

¹⁵ Історичне джерелознавство : підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / [Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.]. – Київ : Либідь, 2002. – С. 426.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 41, 2323 спр.

¹⁷ Там само, спр. 1068, арк. 3–6.

¹⁸ Там само, арк. 124–126.

¹⁹ Там само, спр. 1075, арк. 82–83.

²⁰ Там само, спр. 1633, 177 арк.

²¹ Там само, спр. 1970, 111 арк.

²² Там само, спр. 2009, 332 арк.

²³ Там само, спр. 2288, 89 арк.

²⁴ Там само, спр. 1426, арк. 159–160 зв.

²⁵ Там само, арк. 160.

²⁶ Там само, спр. 1537, арк. 198–198 зв.

²⁷ Там само, спр. 1075, арк. 26.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само, спр. 1058, арк. 100–101.

³⁰ Там само, арк. 101.

³¹ Там само, спр. 1062, арк. 15–18.

³² Там само, спр. 1537, арк. 171–171 зв.

³³ Там само, арк. 171 зв.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, арк. 79–80.

³⁶ Там само, спр. 1062, арк. 19.

³⁷ Там само, арк. 20.

³⁸ Там само, арк. 21–22.

³⁹ Там само, арк. 23.

⁴⁰ Там само, арк. 24–25.

⁴¹ Там само, арк. 26–27.

⁴² Там само, оп. 32, спр. 2557, арк. 207.

⁴³ Там само.

На основе архивных документов, хранящихся в Центральном государственном архиве общественных объединений Украины (ЦГАОО Украины) автор выясняет значение корреспонденций граждан в адрес республиканского и союзного партийного руководства эпохи перестройки как исторического источника.

Ключевые слова: корреспонденции, письма, заявления, жалобы, ЦК Компартии Украины, ЦК КПСС, перестройка.

Basing on the archival documents preserved in the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, the author defines the significance of the correspondence of the citizens of the UkrSSR addressed to the republican and union party leadership in the era of the Perebudova as a historical source.

Key words: the correspondence, letters, statements, complaints, the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, the Perebudova.